ASHTARXONIYLAR DAVRIDA SHAHARSOZLIKNING MADANIY TARAQQIYOTDAGI O'RNI

Pardayev Alisher Hamzayevich
Oxus universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada XVI asr oxiri – XVIII asr o'rtalarida Buxoro xonligida hukmronlik qilgan Ashtarxoniylar sulolasi davrida shaharsozlikning madaniy taraqqiyotdagi o'rni kompleks tarzda tadqiq etiladi. Tadqiqotda shaharsozlik tushunchasi faqat me'moriy binolar qurilishi bilan cheklanmay, balki shahar hududining funksional tashkil etilishi, me'moriy ansambllar, madrasalar, masjidlar, xonaqohlar, bozorlar, tim va toqlar, karvonsaroylar, hovuzlar, suv inshootlari, mahalla va guzarlar tizimi bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor Buxoro shahrining shaharsozlik muhiti hamda Samarqand va Balx shaharlarining Ashtarxoniylar davridagi madaniy-ma'muriy ahamiyatiga qaratiladi.

Kalit so'zlar: Ashtarxoniylar, Janidlar, Buxoro xonligi, Buxoro, Samarqand, Balx, shaharsozlik, me'morchilik, madaniy taraqqiyot, madrasa, masjid, xonaqoh, Labi Hovuz, Abdulazizxon madrasasi, bozor, hunarmandchilik, mahalla, guzar, vaqf.

XVI asr oxiri – XVIII asr o'rtalarida Movarounnahr va Xuroson hududlarida kechgan siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarni shaharlar tarixidan ajratib o'rganish mumkin emas. Ashtarxoniylar sulolasi 1598-yildan boshlab Buxoro xonligi siyosiy hayotida etakchi o'rin egalladi. UNESCO nashrida Janidlar yoki Ashtarxoniylar sulolasining siyosiy hukmronligi 1598-yildan boshlanganligi va Buxoro xonligining XVII asrdagi siyosiy tarixi alohida yoritilgan.

Mazkur davrda Buxoro siyosiy markaz sifatidagi mavqeini saqlab qoldi. Samarqand, Balx, Qarshi, Toshkent, Termiz kabi shaharlar esa iqtisodiy, diniy, ma'rifiy va hunarmandchilik markazlari sifatida o'z ahamiyatini davom ettirdi. Encyclopaedia Iranica ma'lumotlariga ko'ra, XVI–XVII asrlarda, ya'ni Shayboniylar va Ashtarxoniylar hukmronligi davrida qurilish faoliyati Buxoro bilan bir qatorda Samarqand, Toshkent va Termiz kabi yirik markazlarda ham davom etgan. Bu davr me'morchiligi Temuriylar an'analarini davom ettirgan holda yangi gumbaz va ravoqlar, savdo inshootlari, karvonsaroylar, sardobalar, masjid, xonaqoh va madrasalarni rivojlantirgan.

Shaharsozlikning madaniy tarixdagi ahamiyati shundaki, shahar madaniy faoliyatning oddiy "makoni" emas, balki uning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi tizim hisoblanadi. Madrasa ilmiy bilimlarni uzatish uchun, masjid diniy va ijtimoiy faoliyat uchun, bozor iqtisodiy va madaniy almashinuv uchun, hunarmandchilik mahallalari esa amaliy bilim va kasbiy tajribani avloddan avlodga etkazish uchun xizmat qilgan.

Buxoroning tarixiy markazi bunga yaqqol misoldir. UNESCO Buxoroni Markaziy Osiyoning eng yaxshi saqlangan o'rta asr shaharlaridan biri sifatida baholab, uning asosiy tarixiy qiymatini alohida yodgorliklardan ko'ra yaxlit urbanistik tuzilmasida ko'radi. Tarixiy markazda XVI–XVII asrlarga oid ko'plab madrasalar, masjidlar, savdo inshootlari va me'moriy ansambllar mavjud.

Shu nuqtayi nazardan Ashtarxoniylar davrida shaharsozlikning madaniy taraqqiyotdagi o'rnini o'rganish Buxoro xonligining madaniy tarixini chuqurroq anglashga imkon beradi.

Ashtarxoniylar davrida Buxoro xonlikning siyosiy markazi sifatidagi mavqeini saqlab qoldi. Shahar tarixan shakllangan qal'a, shahriston, bozorlar, mahallalar va diniy markazlardan tashkil topgan murakkab makon edi. Buxoroning tarixiy markazi XVI asrga kelib muayyan shahar chegaralariga ega

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

bo‘lgan. Zamonaviy tadqiqotlarda ham XVI asrda shakllangan shahar devorlari keyingi asrlarda Buxoro ichki shahrining asosiy chegarasini belgilab bergani qayd etiladi.

Shahar makonida Ark qal’asi siyosiy hokimiyat markazi bo‘lsa, Poyi Kalon majmuasi diniy-ma’rifiy markaz, bozorlar esa iqtisodiy hayot markazi vazifasini bajargan. Labi Hovuz kabi ansambllar esa turli ijtimoiy guruhlar uchrashadigan jamoat makonlari bo‘lgan.

Buxoro shaharsozligining muhim jihati shundaki, turli funksiyaga ega obyektlar bir-biridan butunlay ajralib ketmagan. Siyosiy markazdan bozorga, bozordan masjidga, masjiddan madrasaga va mahallaga olib boruvchi yo‘llar shaharning kundalik hayotini yagona tizimga birlashtirgan.

Bu holat Buxoroni oddiy monumental binolar yig‘indisi emas, balki murakkab funksional shahar tizimi sifatida ko‘rish imkonini beradi.

UNESCO ham Buxoroning tarixiy ahamiyatini aynan uning umumiy shahar manzarasi bilan bog‘laydi. Manbada Buxoroning tarixiy qiymati alohida binolardan ko‘ra shaharsozlik va me’morchilikning izchil tizimida namoyon bo‘lishi ta’kidlanadi.

Ashtarxoniylar ana shu mavjud urbanistik tizimdan foydalanib, unga yangi me’moriy obyektlarni qo‘shdilar. Demak, bu davr shaharsozligi mavjud shaharni to‘liq qayta qurishdan ko‘ra, uning tarixiy-madaniy qatlamlarini boyitish xarakteriga ega bo‘lgan.

Ashtarxoniylar davri shaharsozligining eng muhim jihatlaridan biri me’moriy ansambl tamoyilining rivojlanishidir.

Me’moriy ansambl – o‘zaro kompozitsion, funksional yoki tarixiy jihatdan bog‘langan binolar majmuasidir.

Buxorodagi Labi Hovuz, Poyi Kalon va Ulug‘bek–Abdulazizxon madrasalari o‘rtasidagi hududiy munosabatlar ushbu jarayonni ko‘rsatadi. Labi Hovuz ansambli tarixiy jihatdan turli davrlarda shakllangan inshootlarning yagona jamoat makonida birlashishiga misol bo‘la oladi. UNESCO Buxoroning muhim yodgorliklari qatorida Labi Hovuz ansamblini ham alohida qayd etadi. Ashtarxoniylar davrida Nadir Devonbegi nomi bilan bog‘liq inshootlarning barpo etilishi ushbu hududning me’moriy qiyofasini boyitdi. Labi Hovuz misolida suv havzasi oddiy xo‘jalik inshooti bo‘lib qolmay, jamoat makonining markaziy elementiga aylanganini ko‘rish mumkin. Bu erda savdo, suhbat, dam olish, diniy va ma’rifiy faoliyatlar bir-biriga yaqin joylashgan. Shu sababli me’moriy ansambllarni madaniy hayotning “makoniy markazlari” deb atash mumkin.

Ashtarxoniylar davrida shahar madaniyatining rivojlanishida madrasalar muhim o‘rin egallagan. Madrasa binosi o‘zining hovlisi, hujralari, darsxonalari, ayvonlari va masjidi bilan ta’lim jarayonining moddiy muhitini yaratgan.

1601–1757-yillar oralig‘ida Buxoro xonligida hukmdorlar, saroy amaldorlari, boylar va ulamolar hisobidan masjid, madrasa, bozor, uy-joy va karvonsaroylar qurilgani haqidagi zamonaviy tadqiqotlar mavjud. Madrasa shahar makonida bilim almashinuvi uchun doimiy muhit yaratgan. Talabalar, mudarrislar, ulamolar, qozilar va boshqa ziyolilar bir joyda to‘plangan. Bu jarayon shaharni ilmiy kommunikatsiyaning markaziga aylantirgan. Madrasalar, shuningdek, vaqf tizimi bilan bog‘liq bo‘lgan. Vaqf mulklari orqali ta’lim muassasalarining xarajatlari, mudarris va talabalar ta’minoti hamda binolarni saqlash ishlari amalga oshirilgan. Shu sababli shaharsozlikni madaniy taraqqiyot bilan bog‘lashda binoning o‘zi bilan bir qatorda uning iqtisodiy ta’minot mexanizmini ham hisobga olish zarur.

Masjidlar Ashtarxoniylar davri shahar madaniyatining asosiy ijtimoiy institutlaridan biri bo‘lgan. Jamoat masjidlari diniy marosimlardan tashqari ijtimoiy muloqot, jamoaviy yig‘ilish va ma’rifiy faoliyat uchun ham xizmat qilgan. Mahalla masjidlari esa aholining kundalik hayotiga bevosita bog‘langan.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Xonaqohlar tasavvufiy va diniy hayotda muhim o‘rin egallagan. Ular diniy ta’lim, zikr, suhbat va mehmonlarni qabul qilish kabi faoliyatlar bilan bog‘liq bo‘lgan. Labi Hovuz atrofidagi xonaqohlar shahar makonining diniy va ijtimoiy funksiyalarini birlashtirishiga misol bo‘la oladi. Shaharsozlik nuqtayi nazaridan masjid va xonaqohlarning bozorlarga, mahallalarga va asosiy yo‘llarga yaqin joylashuvi diniy hayotning kundalik iqtisodiy va ijtimoiy hayot bilan uzviy aloqada bo‘lganini ko‘rsatadi.

Shahar madaniyatining muhim tarkibiy qismi savdo infratuzilmasi edi. Buxoroda savdo markazlari asosiy ko‘chalar va chorrahalarda joylashgan. Encyclopaedia Iranica ma’lumotlariga ko‘ra, XVI–XVII asrlarda Markaziy Osiyoda ko‘p gumbazli bozor inshootlari, toq va timlar rivojlangan; ular savdo va hunarmandchilik faoliyatini birlashtirgan.

Hunarmandchilik shahar hayotining iqtisodiy asosi bo‘lish bilan birga, uning madaniy qiyofasini ham belgilagan. Kulolchilik, temirchilik, zargarlik, to‘qimachilik, yog‘och o‘ymakorligi, ganchkorlik, koshinkorlik, naqqoshlik va boshqa kasblar shahar madaniyatining tarkibiy qismi bo‘lgan. Ayniqsa, monumental qurilishlar hunarmandchilikning rivojlanishiga kuchli talab yaratgan.

Ashtarxoniylar davri shaharsozligining muhim jihatlaridan biri tarixiy merosning davom ettirilishidir. Abdulazizxon madrasasining Ulug‘bek madrasasi qarshisida qurilishi bunga yorqin misoldir. Bu erda yangi inshoot avvalgi davr me’moriy merosini yo‘q qilmay, aksincha, u bilan yagona kompozitsiya hosil qilgan. Natijada shahar makonida Temuriylar va Ashtarxoniylar davri tarixiy xotirasi bir vaqtning o‘zida namoyon bo‘lgan. Buxoroning bugungi tarixiy markazi ham ana shunday ko‘p qatlamli rivojlanish natijasidir. UNESCO Buxoro tarixiy markazining asosiy qiymatini aynan uning asrlar davomida shakllangan yaxlit urbanistik tuzilmasida ko‘radi.

Tadqiqot natijasida Ashtarxoniylar davri shaharsozligining quyidagi asosiy xususiyatlarini ajratish mumkin:

Birinchidan, tarixiy davomiylik. Temuriy va Shayboniy davrlaridan qolgan shaharsozlik tizimi Ashtarxoniylar davrida saqlanib, yangi inshootlar bilan boyitilgan.

Ikkinchidan, me’moriy ansambl tamoyili. Yangi binolar mavjud tarixiy inshootlar bilan kompozitsion va funksional aloqada qurilgan.

Uchinchidan, diniy va ta’limiy markazlarning ko‘payishi. Madrasalar, masjidlar va xonaqohlar shahar madaniyatining asosiy institutlariga aylangan.

To‘rtinchidan, savdo va hunarmandchilikning rivojlanishi. Bozorlar, toqlar, timlar va karvonsaroylar shahar iqtisodiyoti bilan birga madaniy almashinuvni ham ta’minlagan.

Beshinchidan, jamoat makonlarining rivojlanishi. Hovuzlar, maydonlar, guzarlar va bozorlar aholining ijtimoiy muloqotini kuchaytirgan.

Oltinchidan, tarixiy xotiraning me’moriy shaklda saqlanishi. Avvalgi davrlarga oid binolar saqlangan va yangi inshootlar bilan yagona tarixiy shahar manzarasi hosil qilgan.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, Ashtarxoniylar davrida Buxoro xonligi shaharsozligi madaniy taraqqiyotning muhim moddiy va ijtimoiy asoslaridan biri bo‘lgan. Buxoro, Samarqand va Balx kabi shaharlar siyosiy markaz sifatidagi vazifalari bilan bir qatorda, ilm-fan, ta’lim, din, savdo, hunarmandchilik va san’at rivojlangan muhim madaniy markazlar bo‘lib qolgan. Ashtarxoniylar davrida shaharsozlikning asosiy xususiyati mavjud tarixiy shahar muhitini saqlagan holda yangi me’moriy inshootlar va ansambllar yaratishdan iborat bo‘lgan. Abdulazizxon madrasasi bunga yorqin misol bo‘lib, uning Ulug‘bek madrasasi qarshisida qurilishi Temuriylar va Ashtarxoniylar davri me’moriy merosini yagona tarixiy makonda birlashtirgan.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Shu tariqa Ashtarxoniylar davri shaharsozligini faqat me'moriy qurilishlar tarixi sifatida emas, balki ta'lim, din, hunarmandchilik, savdo, san'at, ijtimoiy muloqot va tarixiy xotirani birlashtirgan kompleks madaniy tizim sifatida baholash maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mukminova R.G., Mukhtarov A. The Khanate (Emirate) of Bukhara // History of Civilizations of Central Asia. Vol. V: Development in Contrast, from the Sixteenth to the Mid-Nineteenth Century. Paris: UNESCO Publishing, 2003. Buxoro xonligi va Janidlar davri bo'yicha.
2. Mir Muhammad Amin-i Bukhari. Ubaydullah-nameh. Tashkent: Academy of Sciences of the Uzbek SSR, 1957.
3. Muhammad Yusuf Munshi. Muqim-khan History (Tarikh-i Muqim-khani). Ashtarxoniylar davri siyosiy tarixiga oid muhim forsiy manba.
4. Сукҳарева О.А. К истории городов Букҳарского кҳанства: историко-этнографические очерки. Ташкент, 1958.
5. Abbasova-Yusupova M.A. The Bukharan School of Architecture in the 15th–17th Centuries: Distinctive Features and Paths of Development. Samarkand, 2022.
6. McChesney R.D. "Economic and Social Aspects of the Public Architecture of Bukhara in the 1560s and 1570s" // Islamic Art. Vol. 2. 1987. P. 217–242.
7. UNESCO. History of Civilizations of Central Asia. Vol. V: Development in Contrast, from the Sixteenth to the Mid-Nineteenth Century. Paris: UNESCO Publishing, 2003.
8. Encyclopaedia Iranica. "Architecture iv. Central Asian." Mazkur manbada XVI–XVII asrlarda Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrida Buxoro, Samarqand, Toshkent va Termizda qurilish faoliyati, bozor inshootlari, karvonsaroylar, sardobalar, masjidlar, xonaqohlar va madrasalar haqida ma'lumot beriladi.
9. Imamov U.I. "Source Studies of the Madrasahs Education System of the Ashtarkhanid Period (XVII–XVIII Centuries)" // Eurasian Journal of History, Geography and Economics. Vol. 23. 2023. P. 20–23.
10. Roshdy M. "Abdulaziz Khan's Architectural Works in Bukhara in the 11th A.H./17th A.D. Century: An Architectural Archaeological Study" // Journal of Archaeological Research and Studies. Vol. 12, Issue 12. 2023. P. 63–75.
11. UNESCO World Heritage Centre. Historic Centre of Bukhara. Buxoroning tarixiy shahar tuzilmasi, Labi Hovuz, Abdulazizxon madrasasi va XVII asr me'moriy yodgorliklari haqidagi ma'lumotlar.
12. Umarov B. "Architecture of Bukhara in the Ashtarkhanid Period." International Journal of Intellectual and Cultural Heritage. Vol. 2, Issue 2. 2022.
13. Пугаченкова Г.А., Рempел Л.И. История искусства Узбекистана с древнейшикҳ времен до серединй XИX века. Moccow: Искусство, 1965.
14. Rempel L.I. Dalekoe i blizkoe: stranitsy zhizni, byta, stroitel'nogo dela i iskusstva Staroy Bukhary. Tashkent, 1981.
15. Мукминова Р.Г. Очерки по истории ремесла в Самарканде и Букҳаре в XВИ веке. Ташкент: Фан, 1976.
16. Манковская Л.Ю. Формирование и типология среднеазиатской аркҳитектурй ИХ – начала XX вв. Ташкент: Бактриа Пресс, 2014.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.